

UOT 32

K.T.Aloyeva
Bakı Dövlət Universiteti
aloyeva_kemale@mail.ru

MİLLİ DÖVLƏT MARAQLARININ FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞMASINDA GEOSİYASİ AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: milli maraq, dövlət maraqları, geosiyasi amillər, dövlətlərarası münasibətlər

Məqalədə milli maraqlar anlayışı, onun təşəkkülü və ona təsir edən geosiyasi amillərin rolu araşdırılıb üzə çıxarılmışdır. Burada əsas məqsəd milli maraqlar arasında daha həyati olanları, prioritetlik təşkil edənləri müəyyən etmək, dəyişkən və nisbi sabit geosiyasi aspektlərin təsiri ilə bütöv sistemdə yaranan dəyişiklikləri əvvəlcədən təxmin etməkdən ibarətdir. Milli maraqların bütün fazalarının müəyyənləşdirilməsi heç də axıncı məqsəd olmayıb, başlıca vəzifə onların müdafiəsi və yerinə yetirilməsində əsas vəzifələrin reallaşdırılmasıdır. Bu prosesdə geosiyasi amillərin daha aktiv olan elementləri əhəmiyyətli yer tutur. Belə ki, burada təhlilin əsas vəzifəsi həm prioritet, həm də onun reallaşdırılmasının əsas üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsidir. Bütün bunları nəzərə alaraq təhlili ümumiləşdirsək, ilk öncə milli maraqların formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi, sonra milli maraqların reallaşmasında geosiyasi amillərin rolu və onun üsul, vasitələrinin müəyyənləşdirilməsini ehtiva edir.

K.T.Алоева

РОЛЬ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ И РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНТЕРЕСОВ

Ключевые слова: национальный интерес, государственные интересы, геополитические факторы, межгосударственные отношения

В статье исследуется и раскрывается понятие национальных интересов, его организация и роль влияющих на него геополитических факторов. Здесь главная цель – определить наиболее насущные и приоритетные национальные интересы, предвидеть изменения во всей системе за счет влияния переменных и относительно стабильных геополитических аспектов. Определение всех фаз национальных интересов не является конечной целью, главной задачей является реализация основных задач по их защите и реализации. В этом процессе важную роль играют более активные элементы геополитических факторов. Таким образом, основной задачей анализа здесь является определение как приоритета, так и основных методов и средств его реализации. Принимая все это во внимание, если подытожить анализ, то он включает сначала формирование и оценку национальных интересов, а затем роль геополитических факторов в реализации национальных интересов и определение ее методов и средств.

K.T.Aloyeva

THE ROLE OF GEOPOLITICAL FACTORS IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF NATIONAL-STATE INTERESTS

Keywords: *national interest, state interests, geopolitical factors, interstate relations*

The article explores and reveals the concept of national interests, its organization and the role of geopolitical factors influencing it. Here the main goal is to determine the most pressing and priority national interests, to anticipate changes in the entire system due to the influence of variables and relatively stable geopolitical aspects. The definition of all phases of national interests is not the ultimate goal, the main task is to implement the main tasks for their protection and implementation. More active elements of geopolitical factors play an important role in this process. Thus, the main task of the analysis here is to determine both the priority and the main methods and means of its implementation. Taking all this into account, if we summarize the analysis, it first includes the formation and assessment of national interests, and then the role of geopolitical factors in the implementation of national interests and the definition of its methods and means.

“Milli maraqlar” anlayışı siyasi elmdə ilk dəfə olaraq 1935-ci ildə Oksfordun sosial elmlər ensiklopediyasına daxil edilmiş, buna baxmayaraq, tez zamanda siyasi elmdə əsaslı kateqoriya kimi çıxış etməyə başlamışdır. Habelə bunu da qeyd etmək lazımdır ki, araşdırma-tədqiqatçıların əksəriyyəti ilk dəfə olaraq milli maraq anlayışının mövcudluğunu Avropada milli dövlətlərin bərqərar olduğu dövrə, yəni XVI əsrə aid hesab edirlər. Bu baxışı əsaslandırın aspekt bu dövrdən başlayaraq Avropanın bir çox qabaqcıl ölkələrində burjuva-əmtəə münasibətlərinin peyda olması, vahid daxili bazarın yavaş-yavaş təşəkkül tapması kimi səciyyələri [2, s.172].

Buna baxmayaraq, milli maraq anlayışının təkamül dövrünü müxtəlif tədqiqatçılar fərqli nöqtəyi-nəzərdən fərqləndirmişlər ki, bu da özünü tarixi dövrlərdə göstərmişdir. Tədqiqatda bu məsələyə tarixilik aspektindən toxunulacaqdır. Sistemli-məntiqi aspektdən isə mövcud konsepsiyalara görə ayırım veriləcəkdir.

Bununla da, milli maraq anlayışının siyasi elmdə əsaslı kateqoriya kimi müvafiq yer tutması və tez-tez rast gəlinən terminə çevrilməsi müxtəlif etnik-sosial birliklərin və dövlətlərin mövcud olduğu dövrlərinə əsaslanan milli dövlət maraqları arasında münasibətləri nəzərə almaq lazımdır. Hələ sosial və ya siyasi mənafehlərin milli maraq adlandırılmaması o demək deyil ki, nə cəmiyyətdaxili, nə də cəmiyyətlərarası münasibətlərdə bu müəyyənədicə rola malikdir. Bunu inkar etməyə heç bir əsas yoxdur. Hər bir ictimai-siyasi qurumun və cəmiyyətin özünün mənafe və maraqları mövcuddur ki, bu da normal hal kimi qiymətləndirilir. Hər bir

dövlətin mənafe və maraqlarına yönəlmiş təhdidlərdən qorunması uğrunda baş verən mübarizələr isə hələ qədim zamanlardan məlumdur. Xüsusilə də dövlətlərin yaranması, sonradan siyasi təsisat olaraq inkişafı nəticəsində idarəçilikdə təmsil olunan cəmiyyətin mənafe və maraqlarına istiqamətlənmiş, onların müdafiəsi isə dövlətlərim daxili və xarici funksiyalarını yerinə yetirən başlıca vəzifəsi kimi çıxış etməyə başlamışdır. Siyasi rejimin müxtəlif tiplərinin təşəkkül tapması (demokratik və qeyri-demokratik rejimlər) ilə həmin mənafe və maraqlar müxtəlif formalarda və aspektlərdə cəmiyyət və dövlətin idarəetmə sistemini öz təsir dairəsinə almışdır.

Bununla yanaşı, milli dövlət maraqları problemi siyasi elmin predmetinə çevrilənədək bir çox ideologiya və konsepsiyalarda öz əksini taparaq mövcud olmuşdur. Hər bir xalqın və millətin ta qədim zamanlarda, yəni mifoloji, dini şüurunda birlikdəliklərin, icmaların, daha sonralar isə meydana gəlməkdə olan dövlətlərin milli maraq və mənafe ilə əlaqədar olaraq lazımi ölçüdə konkretabstrakt təsəvvürləri olmuşdur.

Stabil və obyektiv milli maraqlar ideyasının formalaşmasını XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə aid hesab edirlər. Bu dövrə aid siyasi nəzəriyyələrdə dövlət başlıca olaraq coğrafi yerləşmə vəziyyətinə görə nəzərdən keçirilirdi. Milli maraqlara yanaşmalar Rudolf Çellenin, Helford Con Makkinderin və s. kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində əksini tapmışdır [13, s.162]. Bu yanaşma dövlətin bir çox sahələrdə, yəni hərbi, siyasi və iqtisadi gücünün təkmilləşdirilərək artırılması istiqamətində fəaliyyətindən ibarət idi.

Milli maraqların tədqiqinə maraq, əsasən, İkinci Dünya müharibəsindən sonra daha da artmışdır. Bu dövrdə yaşamış görkəmli siyasətşünaslardan olan Hans Morgentau milli dövlət maraqları ilə əlaqədar müxtəlif ideyaların irəli sürülməsini və onun tərəfdarları arasında nəzəri baxımdan mübarizəni “yeni böyük debat” adlandırırdı. Morgentaunun “Millətlər arasında siyasət. Hakimiyyət və sülh uğrunda mübarizə” əsərində və “Milli maraqların müdafiəsi” kitabında milli dövlət maraqları və mənafeləri nəzəriyyəsi daha sistemativ formada öz əksini tapmışdır [14].

Onun ideologiyası bundan ibarət idi: milli maraq konkret-subyektiv olmayıb, obyektiv termin kimi səciyyəli, milli maraqlar ictimai maraqlardan əsaslı surətdə fərqlənir, siyasətin mahiyyəti hakimiyyətin köməyi ilə əxlaqi dəyərlərin təşəkkül tapması söylərinə ibarətdir, milli maraqlar, əsasən, dövlət idarəçilərinin rəşional düşüncəsinin təsiri altına düşür və s. Morgentaunun milli maraq konsepsiyasında irəli sürdüyü yenilik onun milli maraq anlayışı ilə güc anlayışını eyniləşdirməsindən ibarətdir. Bununla da o, siyasi realizm nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş oldu [14].

Morgentaunun yaratmış olduğu bu konsepsiyanın tərəfdarları olan Pyer Renuven, Raymon Aron, Jan Batist Durozel və s. milli maraq probleminin tədqiqində əhəmiyyətli rol oynamışlar [8, s.350]. Buna misal kimi, R.Aron yazmış olduğu “Millətlərarası sülh və müharibə” əsərində milli marağın amilləri qismində

güc və təhlükəsizliyi göstərir. Onun fikrincə, dövlətin əsas vəzifəsi əhalinin təhlükəsiz yaşayışını təmin etməkdən ibarətdir [7]. J.B.Durozelə görə, milli maraqların dərki o qədər də mümkün bir proses deyil, lakin o, milli maraqların şüurda özünü tapmasının obyektivliyini inkar etmir. Bu da onu göstərir ki, siyasi realizm nəzəriyyəsi əslində obyektivliyə əsaslansa da, subyektivizmin xüsusiyyətləri gözə çarpır [10, s. 292].

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində amerikalı siyasətşünaslar İvo Daalder, Robert Keoheyn, Ceyms Lindsey və başqaları milli maraqların formalaşması və reallaşmasını, əsasən, xarici siyasətlə əlaqələndirirdilər. Onların siyasi konsepsiyasında xarici siyasət milli maraqların reallaşmasında əsas vasitə hesab edilir [11].

Kanadanın siyasi nəzəriyyəçisi K.Holsti “Beynəlxalq siyasət” əsərində milli maraqları iki mühüm yerə – perspektiv və operativ dövlət maraqlarına ayırır, onlar arasında vəhdət münasibət olduğunu vurğulayırdı [12].

Rusiya və onun tərkibindəki milli bölgələrin ictimai şüurunda da milli maraqlar özünə yer tapmışdır. Bu, əsasən, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etmişdir ki, bunun əsas səbəbi kimi Rusiyada milli burjuaziyanın formalaşması hadisəsidir. Buna baxmayaraq, çar hakimiyyəti şəraitində milli maraq anlayışı subyektiv formada inkişaf edirdi. Həmçinin dini amillər nəzərə çarpırdı. Bununla da Rusiyanın rəsmi siyasətində milli marağa deyil, imperiyanın bütövlükdə dövlət maraqlarına, həmçinin pravoslav-xristian dini amillərə daha çox rast gəlinirdi. Katolik dinin mövcud olduğu Avropa dövlətləri ilə pravoslav dini Rusiya dövlətləri arasında mübarizədə regional maraqlar, fərqlər qabardılırdı. Etnik fərqlilik və birlik məsələsi ön planda öz əksini tapır, slavyanyönlülük bir ideoloji konsepsiya kimi formalaşdı. Bu baxışın nümayəndələrindən olan Vladmir Serqyeviç Solovyov, Nikolay Yakovlviç Danilevski və başqaları elmi əsərlərində Rusiyanın mədəniyyətini Avropa dəyərlərinə qarşı qoyur, Avropa mədəniyyətinin zamanla məhvə məhkum olacağı, gələcəkdə əsas yeri slavyan mədəniyyəti tutacağı qənaətində idi [9].

Tarixin müxtəlif dövrlərində milli maraq anlayışının təhlili aparılsa da, onun mahiyyətinin anlamı üçün millət məhfumunu araşdırmaq məqsədəuyğundur. Bunun səbəbi isə milli dövlət maraqları dedikdə aydın olur ki, millət və maraq terminlərindən yaranmışdır. Maraq anlayışı kimi millət anlayışının da birmənalı, mübahisə yaratmayan izahını tapmaq çətin məsələdir. Ədəbiyyatlarda göstərilənlərə əsasən demək olar ki, millət daha çox iki mənə baxımından izah olunur. Bunlar onun etnik və siyasi amilləridir. Etnik baxımdan millət haqqında ideologiyaya daha çox marksist yönümlü mütəfəkkirlərin əsərlərində diqqət yetirilmişdir. Bunlardan əsas yer tutanı İ.V.Stalinin yazmış olduğu “Marksizm və milli məsələ”dir. Burada millət anlayışına istinad olaraq bu cür tərif vermişdir: ilk öncə “millət nədir?” sualını vermiş, daha sonra isə açıqlamada millətin insanların yaranmış birliyi olduğunu vurğulamış, onun elə bir mənəviyyat birliyi

müstəvisində əmələ gəldiyini demişdir ki, bu da ərazi, dil, mədəniyyət, iqtisadi həyat birliyi kimi və əlamətlərin birlikdə olduğu müddətdə mövcud olacaqdır. Siyasi baxımdan isə milli maraqlar qeyri-marksist ədəbiyyatlarda nəzərdən keçirilmişdir. Fransa və Amerika burjua inqilablarına uyğun olaraq bir çox hallarda millət məfhumu xalq və dövlət anlayışları ilə eyniləşdirilir. Millət dedikdə, ümumi qanunlara tabe olan bir sistem altındakı fərdlərin məcmusu başa düşülür. Burada fərdlərin siyasi ümumiliyi millətin formalaşması ilə başlayır. Buna uyğun olaraq alman sosioloqu Marks Veber milləti öz dövlətində formalaşdırılan ümumi cəmiyyət olduğu qənaətində idi, millət isə öz identikliyi təkcə dövlətin müdafiəsi ilə saxlamaq ixtiyarında olduğunu qeyd edirdi [12, s.35].

Məlum olduğu kimi, sosial cəmiyyətin formalaşması, əsasən, üç mərhələdən ibarətdir; bunlardan birincisi insanların ilk tarixi toplusları olan qəbilə-tayfa, ikincisi dövlətin ilk formaları olan – quldarlıq və feodalizm sivilizasiyası dövründə meydana gələn xalq, üçüncüsü isə milli dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması ilə səciyyələnən mərhələdə – kapitalizm dövründə yaranan millətdir. Buradan göründüyü kimi, milləti formalaşdırın əsas siyasi aspekt milli dövlətdir. Onun isə ən əsas vəzifəsi milli maraqların reallaşdırılması mexanizmidir.

Reallığa əsaslanaraq deyə bilərik ki, maraqlar tələbatların ödənilməsinə istiqamətlənir. Tələbat subyektin fərdi, sosial və bioloji təbiəti ilə bağlı ehtiyacdır. Bu baxımdan isə milli maraqların tədqiqatında dövlətin tələbatı deyilən bir anlayış mövcuddur, dövlət siyasi təsisat olmaqla bir deyil, tələbatlar sistemini özündə ehtiva edir.

Müasir elmi ədəbiyyatlarda maraq anlayışı iki mənə baxımından izah olunur ki, bunlar da sosioloji və psixoloji olaraq qruplaşdırılır. Sosioloji baxımdan tədqiqatın tərəfdarları marağın yaranmasına səbəb kimi subyektlərin tələbatlarının yerinə yetirilməsinə istiqamətlənən, ictimai sistemdə onların rolu və vəziyyəti ilə səciyyələnən fəaliyyəti göstərirlər. Maraq bu fəaliyyət prosesində bir sıra şərtlərlə bağlıdır ki, bunlardan ən başlıcası maddiyyatdır. Psixoloji yanaşmanın tərəfdarları marağı fərd və ya cəmiyyətin şüurunda arzular, istəklər, hisslər, ehtiyac və s. ödəmək üçün cəhd kimi xarakterizə edirlər, toplumun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişməklə subyektiv şəkildə xarakterizə olunur.

Milli maraqlar terminindən siyasi ədəbiyyatda, həmçinin diplomatiyada geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, onun strukturu, məzmunu barədə ideyalar, mülahizələr birmənalı deyil və bunun barəsində mübahisələr daima mövcuddur. Bəziləri milli maraq anlayışını siyasi alət kimi çıxış edən başlıca siyasi anlayış kimi əsaslandırırsa da, heç də o biri qrupdan geri qalmayan qisim isə bu anlayışı siyasi elmin tərkib hissəsinə aid hesab etməyib, ümumiyyətlə qeyri-müəyyən olmaqla inkar edirlər. Bu baxışın tərəfdarları qeyd edirlər ki, milli maraq anlayışı XVIII-XIX əsrlərdə dövlətlər arasında güc amilinin əsas mövqə daşdığı dövrdə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Artıq onlar həm iqtisadi, həm də siyasi münasibətlərdə

qloballaşma dövründə mövcud deyillər və əhəmiyyətliliyini itirirlər. Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlər siyasi və iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi şəraitində ümumi maraqlar üçün xüsusi maraqlarını güzəştə gedirlər. Beləliklə də, milli dövlətin suverenliyi ilə yanaşı, milli maraqlar da yox olmağa başlayır. Lakin bu mülahizə özündə reallığı əks etdirmir. Müasir beynəlxalq arenada mühüm dəyişikliklər baş vermişdir və hələ də davam etməkdədir. Amma bu günə qədər qloballaşma, qarşılıqlı asılılığın artması, inteqrasiya prosesi nəticəsində heç bir milli dövlət mövcudluğunu itirməmişdir. Əksinə, müasir dövlətlər qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlər quraraq inteqrasiya və qloballaşma prosesindəki fəaliyyətində aktivlik göstərir, beynəlxalq əlaqələrini milli maraqlarına uyğun olaraq reallaşdırırlar. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə milli maraqlar öz dəyərini itirmir, əksinə, XX əsrdən başlayaraq beynəlxalq münasibətlər sistemində daha da əhəmiyyətli mövqe almışdır. Həmçinin bu proses böyük dövlətlərdən əlavə kiçik dövlətlərə də öz təsirini göstərməkdədir. Buna misal olaraq, sovet ittifaqının dağılmasından sonra milli dövlət siyasətinin milli dövlət maraqları üzərində qurulmasını göstərmək olar.

Bu dövr üçün mövcud olan milli dövlət maraqları dövlətin siyasi idarəçiliyinin bütün sahələrini özündə ehtiva edir. Bu, dövlətin təhlükəsizliyinin müdafiəsi, geosiyasi vəziyyəti, daxili və xarici siyasətinin vəhdət halında aparılması, iqtisadi və siyasi inkişaf prioritetliyi, dünyada beynəlxalq münasibətlər sistemində və ayrı-ayrı bölgələrdə qüvvələr nisbəti, məqsədlər milli dövlət maraqlarının strukturunu əhatə edir.

Reallığa əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, müasir dövr üçün millətin əsas və ümumi maraqlarını reallaşdıran, həyata keçirən, onun təhdidlərdən müdafiəsini təşkil edən vahid siyasi institut dövlətdir. Ümumilikdə dövlətin mənfə cəhətlərini və bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, siyasi institut kimi ona başqa alternativ irəli sürmək mümkünsüzdür. Bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, dövlətin milli marağının əsas strajeti məqsədi daxili və xarici təhlükəsizliyi müdafiə etmək naminə təhdidləri aradan qaldırmaq, milləti mədəni bir toplum formasında qorumaq və beynəlxalq arenada təmsil etməkdən ibarətdir. Milli maraqların güvənilir və sabit təminatının təşkil edilməsi yalnız o zaman mümkündür ki, millətin öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bildiyi bir vəziyyət olsun. Buna görə də milli maraqların məqsədlərinin bütün istiqamətləri öz mövcudluğunun qorunması və özünün inkişafını təmin etmək prinsipi üzrə səciyyələnir.

Milli maraqlar dedikdə, müstəqil, suveren bir dövlətin vətəndaş cəmiyyəti ilə birlikdə vəhdətlik təşkil edən marağı başa düşülür. Belə ki, həm dövlət maraqları, həm də vətəndaş cəmiyyətinin maraqları milli maraqları formalaşdıran əsas amillərdir. Bununla əlaqədar olaraq, siyasi ədəbiyyatda “milli dövlət maraqları” terminindən istifadə olunur.

Məlumdur ki, beynəlxalq sferada dövlət milləti təmsil edir. Buna görə də siyasi leksikonda milli maraq anlayışı dedikdə, dövlət maraqları anlayışı və əksinə olaraq dövlət maraqları məfhumu dedikdə, milli maraq məfhumu nəzərdə tutulur. Bunu əsaslandırmaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Millətlər Cəmiyyəti və s. kimi ümumdünya qurumlarının adında da “millət” anlayışının yer almasını diqqətə çatdırmaq olar. Baxmayaraq ki, adında millət məfhumu var, bu tipli beynəlxalq təsisatlar beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas subyekti kimi fəaliyyət göstərən dövlətlərin yaratmış olduğu siyasi təşkilatdır.

Milli dövlət maraqları müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sferasında əhəmiyyəti və rolu kimi problemlərə toxunan başlıca konsepsiyalar vasitəsilə inkişaf etdirilir. Bunlar arasında əsas möqve tutan konsepsiyalar siyasi realizm və idealizm konsepsiyalarıdır.

Siyasi realizm konsepsiyası, əsasən, fəlsəfi praqmatizm prizmasından çıxış edərək dövlət xadimlərinin, xüsusilə də ABŞ liderlərinin reallığa əsaslanan praktikasına uyğun siyasi qərarlar vermək prinsipinə istiqamətlənməklə təşəkkül tapmışdır. Siyasi realizmin ilkin xüsusiyyətlərinə hələ e.ə. V əsrdə Fukididin, daha sonrakı dövrlərdə yeni dövr mütəfəkkirlərindən T.Hobbsun, Karl Fon Klauzevitsin, N.Makiavellinin ideologiyalarında rast gəlmək olar. Buna baxmayaraq, siyasi realizm konsepsiyası müasir dövr üçün səciyyəvidir. Bu konsepsiyanın 3 əsas cəhətini diqqətə çatdırmaq: 1) dövlət rəhbəri millətin maraqlarından çıxış edir; 2) hər bir millətin milli maraqları onun təsir dairəsinin genişlənməsi, siyasi, iqtisadi və mədəni maraqlarının dünyada yayılaraq tanınması deməkdir; 3) dövlət o məqsədlə hakimiyyətdən istifadə edir ki, öz maraqlarını qorumuş olsun.

Siyasi realizmin nəzəriyyəçiləri kimi Hans Morgentau, Ranhold Nibur, Corc Kennan, Corc Şvarsenberger, Raymon Aron, Henri Kissincer və s. kimi mütəfəkkirləri göstərmək olar. Onlar dövlət siyasətinin formalaşmasında milli maraq rolunu tədqiq etmiş və siyasi realizm konsepsiyasını inkişaf etdirmişlər. Siyasi realizm konsepsiyasının nümayəndələri milli maraqları dövlətlərin xarici siyasətinin əsası hesab edirlər. Onların ideyasına görə, maraqlar nəzəriyyəsinin əsas mövqeyi beynəlxalq və ya xarici siyasətin problemlərdən baş çıxarmaqda yardımçı olmasıdır. Həmçinin milli dövlət maraqlarının daimi, həmişə mövcud olan bir amil kimi səciyyələndirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Siyasi realizmin ən məşhur nümayəndələrindən olan H.Morgentau milli maraqlar anlayışını izah edərkən dövlətin müxtəlif resurslarını təşkil edən gücü və siyasi hakimiyyət anlayışlarını bununla vəhdətdə izah edir və belə qənaətə gəlir ki, milli dövlət maraqları dövlətin xarici və daxili siyasətinə anlam verməyə şərait yaradır. Morgentau öz araşdırmalarında milli maraqları uzunmüddətli, olduqca vacib olan maraqlar sisteminin məcmusu kimi səciyyələndirmişdir. Siyasi realizm nəzəriyyəsinin çatışmayan cəhəti də məhz budur. Düzdür, Morgentau güc amilini izah edərkən resurslar, əxlaq və digər amilləri qeyd etsə də, onun ideologiyasının əsas cəhəti milli maraqların beynəlxalq arenada təhlükəsizliyinin təmin olunması təşkil edir.

Başqa sözlə ifadə etsək, bu konsepsiyanın tərəfdarları bu nəzəriyyədə daxili amillə əsaslanırlar və həmin amillərin milli yox, ictimai maraqlarda ehtiva olunduğu qənaətindədirlər.

Tədqiqata əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, daxili amilləri siyasi realizm konsepsiyasındakı kimi milli maraqlardan kənar saxlamaq olmaz. Daxili amillərin mill maraqlara aid edilməməsi dövlətin xarici və daxili siyasətinin sistemliliyi və vəhdətinə mənfi hal kimi təsir göstərir, milli maraqların birmənalı təhrif olunmuş, daxili və xarici faktorların isə əlaqələrinin mənfi dərkinə gətirib çıxarar. Xarici və daxili siyasi fəaliyyət bir-birilə vəhdət təşkil edib birlikdə fəaliyyət göstərdiyi kimi, milli maraqlar da siyasi təsisatın xarici və daxili tələbatlarından əmələ gələn sistemli maraqlar birləşməsidir.

Ümumilikdə milli dövlət maraqları struktur cəhətdən mürəkkəb xarakter daşıyır. Yəni dövlət maraqları bir sıra sahələri: iqtisadi, ictimai, geosiyasi, sosial, mədəni, hüquqi və s. maraqları özündə ehtiva edir. Milli maraqlar yalnız o zaman reallığı əks etdirir ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi dərk olunsun. Milli maraqların bu cür dərki isə dövlətin müxtəlif strukturlarında, eləcə də müxtəlif idarələrdə və nazirliklərdə bürokratik məmurluq tərəfindən hazırlanmış adi məfhumla çevrilməsinin qarşısını alır. Milli maraqlar xalqın identikliyi, milli adət-ənənələrini, etnik xüsusiyyətlərini, coğrafi-siyasi mövqeyini, mentaliteti və psixi vəziyyətini əhatə edir, bununla da dövlətin həm daxili, həm də xarici siyasətini formalaşdıraraq təkrarsız üslubda çıxış etməsini təmin edir.

Qeyd olunduğu kimi, milli maraqlar konsepsiyalarından biri də idealizm konsepsiyasıdır ki, adından da göründüyü kimi, bir növ realizm konsepsiyasına əks mövqe tutur. Bu konsepsiya cəmiyyətin və dövlətin maraq və mənafeələrini üstün tutmaqdan, ideal mövqe tutan əxlaqi-siyasi normalara, dəyərlərə əsaslanan baxış kimi səciyyələnir. Bu baxışın ən görkəmli nümayəndəsi kimi ABŞ prezidenti Vudro Vilsonu göstərə bilərik ki, o, XX əsrin əvvəllərində dövlətlər və xalqlar üçün nəzərdə tutulmuş əxlaqi normaların siyasətdə üstünlük təşkil etdiyi qənaətində idi. Buna görə də bu konsepsiya çox zaman “Vilson idealizmi” və yaxud “vilonizm” adlandırılır. Siyasi idealizm dövlətin daxili və xarici maraqlarını vəhdət halında ifadə edir, sosial-siyasi tərəqqinin mövcudluğuna isə inanır. Buna baxmayaraq II Dünya müharibəsi ərəfəsi və bu müharibənin qarşısının alınması zamanı siyasi idealizm konsepsiyasının ideal-utopik səciyyə daşmasının təsdiqinə şahid oluruq. Həm II Dünya müharibəsi, həm də müharibə bitdikdən sonra baş verən bir çox münaqişələr bu baxışın iflasına gətirib çıxarmışdır.

Milli maraq anlayışının təşəkkülü, onun mahiyyətinin səciyyələndirilməsi, milli maraqların prioritetlərinin araşdırılması və onların tədqiqi siyasi elmdə əhəmiyyətli rola malikdir. Siyasətşünasların ümumi rəyinə görə, milli dövlət maraqlarının təkamülü və reallaşdırılması çox zaman alan və olduqca mürəkkəb proses formasında özünü göstərir. Bu istiqamətdə müxtəlif mülahizələri ümumiləşdirsək, bu prosesi üç mərhələdə göstərə bilərik: 1) milli maraqların tədqiq

edilib formalaşdırılması; 2) milli maraqların dövlətin əsas qanunvericiliyində təsbit edilməsi; 3) milli maraqların təminatının üsul və vasitələrinin tədqiq edilib təcrübədə yerinə yetirilməsi [1, s.139]. Bu mərhələlərin birinci və ikinci hissəsi milli maraqların tarixi təşəkkülü və konseptual-hüquqi səviyyədə təsbiti ilə bağlıdır.

Dövlətin milli maraqlarının təşəkkülü prosesini başa düşmək, onu formalaşdıran aspektləri və komponentləri üzə çıxarmaq onun strukturunun daha dərinədən başa düşülməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də maraqların formalaşma məsələsi siyasi elmin predmeti kateqoriyasında başlıca yer tutur. Ümumilikdə fikir belədir ki, milli maraqlar obyektiv faktorların vasitəsilə fərdin, dövlətin və cəmiyyətin tələbatlarına görə səciyyələnir. Bu prosesdə, əsasən, geosiyasi amillər təsir obyektinə kimi ehtiva olunur ki, onları iki qrupda birləşdirmək olar: 1) subyektiv geosiyasi amillər – siyasi rəhbərlik və hakimiyyət strukturu, siyasi rejimlər, dövlət xadimlərinin idarəetmə bacarığı, ictimai, hüquqi və siyasi şüurun inkişaf səviyyəsi; 2) obyektiv geosiyasi amillər – dövlətin ərazi baxımından yerləşməsinə görə coğrafi mövqeyi, təbii sərvətləri, iqtisadi baxımdan inkişaf səviyyəsi, dövlət ərazisində yaşayan əhali sayı, siyasi stabillik dərəcəsi, tarixən formalaşma mədəniyyəti, hərbi silahlı qüvvələri, elm və texnologiyanın inkişaf göstəricisi, beynəlxalq-siyasi vəziyyət. Bununla da qeyd edə bilərik ki, milli maraqların formalaşması və təkmilləşdirilməsi, obyektiv geosiyasi amillərin əhəmiyyəti və rolu diqqətdən kənar məsələ deyil. Yəni hər bir amilin milli maraq və mənafe forması kəsb etməsi üçün dərk edilən amillər hökmən insanların şüur səviyyəsindən keçərək formalaşmalı və özünü ictimai şüur aspekti kimi göstərməlidir.

Dövlətin milli gücünü müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə gücün hansı elementlərdən ibarət olduğunu, yəni onun strukturunu dəqiqləşdirmək məqsədəuyğundur. Ümumiyyətlə, milli güc amili dövlətlərin yarandığı vaxtlardan öz mövcudluğunu göstərməyə başlamış, həmin dövrlərdən isə mütəfəkkirlər arasında mübahisə olunan məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müasir dövrün tədqiqatçıları milli güc amilinin strukturundan danışarkən ona daxil olan elementlərin təqribi olaraq oxşarlıq təşkil etdikləri qənaətinə diqqətli olurlar. Əsas fərqlər isə həmin tədqiqatçıların yaşadıkları dövlətin fərqli coğrafi-geosiyasi vəziyyətindən, inkişaf dinamikasından çıxış etmələri ilə bağlıdır. Məsələn: T.Dəyərli milli güc amilini beş elementlə təsnif etmişdir: iqtisadi güc, siyasi güc, hərbi güc, psixi-sosial və elmi-mədəni güc, coğrafi güc [4, s.36]. A.A.Proxojev isə güc strukturundan danışarkən onun üç əsas hissəsindən bəhs edir: cəmiyyətin gücü, dövlətin gücü və silahlı qüvvələr, yəni hərbi güc [2, s.166-174].

Qeyd olunan bu göstəricilərlə ümumilikdə dövlətin gücünü müəyyən etmək olar. Həmçinin bu göstəricilər siyasi proseslərdə milli maraqların qiymətləndirilməsinin əsası kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq milli gücün formalaşmasında hansının əsas rol oynadığını ayırd etmək çətindir. Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq sferada baş verən proseslər göstərdi ki,

dövlətin gücü sadəcə hərbi gücdən ibarət deyil, dövlətin gücü özündə bir sıra komponentləri ehtiva edir. Dövlətin gücü milli dövlət maraqlarının formalaşmasına təsir göstərən əsas faktorlardan hesab olunur. Belə ki, böyük gücə malik dövlətin milli maraqları daha geniş və əhatəli olur. Müasir dövrdə kiçik dövlətlərin milli maraqlarının böyük və super dövlətlərin maraqları ilə müqayisəsini etsək, bu amilin gerçəkliyindən əmin olarıq. Böyük dövlətlərin beynəlxalq arenada baş verən proseslərə təsiri onların milli maraqlarının istiqamətində, fazasında öz əksini tapır. Məsələn, ABŞ-nin prinsiplial maraqlarına diqqət etsək, belə bir nəticəyə gəlmiş olarıq ki, onlardan ikisi daha çox beynəlxalq səciyyə daşıyır: 1) səmərəli beynəlxalq vəziyyətin (yəni təhlükəsizlik yönümlü) yaradılması; 2) demokratiya, sülh və əməkdaşlıq, insan hüquqları kimi dəyərlərin beynəlxalq sferada yayılmasında vasitəçi olmaq. Bu qeyd olunan məsələlər zəif və kiçik dövlətlər üçün milli maraq probleminə prioritet ola bilməz, çünki onların xarici siyasətə yönəlmiş beynəlxalq siyasi proseslərdə dominantlıq imkanları çox zəif, hətta yox dərəcəsindədir.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, milli gücün strukturunun elementləri, əsasən, iki qrupda öz əksini tapır: 1) dəyişən güc elementləri – siyasi sabillik, iqtisadi inkişaf dinamikası, hərbi qüvvələr və güc, elm, texnologiyanın inkişafı; 2) nisbi sabit güc elementləri – tarixən yaşayan əhali, tarixi aspektlər, geosiyasi güc, maddi və mənəvi mədəniyyət.

Yuxarıda qeyd olunan daxili struktur elementlərindən başqa ona təsir göstərən xarici geosiyasi amilləri də diqqət mərkəzinə çatdırmağı vacib hesab edirik. Çünki məhz geosiyasi amillər daxili struktur elementlərini gücləndirə və yaxud zəiflədə bilər. Milli maraqlara təsirini göstərən milli gücün bu struktur elementləri xarakterik xüsusiyyətinə görə obyektiv səciyyəyə malikdir. Bundan başqa subyektiv amillər də vardır ki, buraya siyasi iradə və dövlət strategiyası daxildir. Strategiyanın milli maraqlara, beynəlxalq arenaya, geosiyasi-coğrafi amillərə uyğunlaşdırılması olduqca əhəmiyyətli məsələdir. Dövlətin siyasi strategiyası və siyasi iradə həm milli gücün subyektiv amili kimi, həm də milli gücün təsir dairəsi imkanlarına təsir edən əsas aspekt kimi xarakterizə olunur.

Beləliklə, milli dövlət marağı və milli gücün müəyyənləşdirilməsi və ya qiymətləndirilməsi vahid, bütöv bir prosesin mühüm vəhdətlik təşkil edən iki tərəfi kimi dəyərləndirilir. Milli maraqların necə və hansı şəraitdə müəyyənləşdirildiyi, hansı amillərinin prioritetliliyinin daha doğru aşkara çıxarıldığını o zaman təmin etmək olar ki, milli maraqlar müvafiq şəkildə qiymətləndirilsin.

Milli maraqların təşəkkülü, formalaşması və reallaşması prosesi üç mərhələni əhatə edir. Bunlardan birinci və ikinci mərhələ milli maraqların formalaşması və əsas qanunvericilikdə xarakterizə olunması məsələləri ilə bağlıdır. Üçüncü mərhələ isə müəyyən olunmuş milli maraqların reallaşdırılmasından ibarətdir. Milli maraqların reallaşdırılmasının vasitə və üsulları mürəkkəb xarakter daşıyır və ən məsuliyyətli və vacib əməli fəaliyyətdir. Dövlətin konseptual-qanuni,

rəsmi səviyyədə müəyyənləşdirilməsi siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial-humanitar, elmi və s. çərçivəsində milli maraqlarının təmin olunması vasitə və üsullarının müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilmə mərhələsi kimi səciyyələnir.

Milli dövlət maraqlarının reallaşdırılmasının üsul və vasitələrini tədqiq edərkən burada əsasən üç prinsipial müddəanı diqqətə çatdırmaq: 1) milli maraqlar dövlətin yerinə yetirdiyi xarici və daxili funksiyaların əsasını təşkil edir; 2) milli maraqlar ümumi mənafə naminə dövlətin, cəmiyyətin, eləcə də şəxsiyyətin bir sistem altında birliyini təmin edir; 3) milli maraqlar milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bilavasitə bağlıdır, milli maraqların reallaşdırılması prosesi milli təhlükəsizliyin vacib şərti kimi xarakterizə olunur [5, s.165].

Yuxarıda qeyd olunan müddəalar milli maraqların reallaşdırılmasında son məqsəd deyildir, burada əsas problem milli maraqların təmin olunması, real və potensial təhdidlərdən qorunmasıdır. Bu da dövlətin milli güc səviyyəsi və geosiyasi amillərdən asılıdır. Dövlət də vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin səlahiyyətli siyasi institutları arasında qarşılıqlı əlaqə, milli maraqların reallaşdırılmasının üsul və vasitələrini aydınlaşdırır və aşkar edir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi dedikdə isə, müxtəlif vasitələrlə, yəni xarici siyasət və diplomatiya, daxili siyasət, hərbi güc nəzərdə tutulur. Siyasi elmdə bu üç istiqamət, əsasən, bu cür səciyyələnir: iqtisadi, siyasi, sosial, mədəniyyət, elm və s. sahələrdəki milli maraqlar daxili siyasətin ehtiva etdiyi milli dövlət maraqlarıdır; milli maraqların xarici siyasət və ya diplomatik yolla reallaşdırılmasını danışıqlar aparmaq, dövlətlərarası əməkdaşlıq münasibətlərini genişləndirmək, güzəştli üsullar axtarıb tapmaq və digər vasitələr təşkil edir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası milli maraqların həyata keçirilməsi metodlarından diplomatiya, əməkdaşlıq, balanslaşdırılmış siyasət və başqalarından istifadə edir. Dövlətin ərazi bütövlüyü, suverenliyi, müstəqilliyi, ümumilikdə təhlükəsizliyi üçün hər hansı bir real və ya potensial təhdid aşkar edilərsə, bu zaman dövlətin qanuni sərəncamında olan bütün güc qüvvələri və vasitələri fəaliyyətə keçir.

Azərbaycan Respublikasının milli dövlət maraqlarının əsas məqsədi məhz ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və müdafiəsidir. Bu mövzuda isə güzəşt mübahisə obyektinə belə ola bilməz. Azərbaycan Respublikasının, qeyd olunduğu kimi, milli maraqlarının reallaşdırılması üsulu kimi diplomatiya seçilib, buna baxmayaraq, bu metodun uğursuzluğu hiss olunduğu vaxt güc tətbiqi qaçılmaz olacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu vəzifəyə ilk dəfə seçildikdə andiçmə mərasimində nitqində səsləndirmişdir ki, Azərbaycan xalqı nə qədər tolerant olsa da, bizim də səbrimiz tükənməz deyildir [3, s.2-10].

Milli maraqların təmin olunması və reallaşdırılmasına təsir edən əsas amillərdən biri geosiyasi amillərin müəyyənləşdirilməsidir. Buna əsasən milli maraqlar formaşdırılır, dövlətin hazırladığı normativ-hüquqi və konseptual sənədlərdə öz əksini tapır və geostrateji nəzəriyyə müəyyən olunur. Geostrateji konsepsiya milli maraqların müdafiə perspektivlərini özündə əks etdirir. Bu xəttin

reallaşdırılması isə geosiyasət adlanır. Geosiyasət dövlətin siyasi maraqlarını bütöv halda reallaşdırma fəaliyyətinin nəzəri sistemi kimi özünü göstərir.

Toxunduğumuz məsələ, yəni geosiyasi yanaşma geosiyasi amillərin reallaşmasında rolu və yeri, onun milli maraqlara təsir səviyyəsi və istiqamətini müəyyən etmək, milli maraqların reallaşmasının gedişatını izləməklə qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, milli maraqların həyata keçirilməsi prosesi dedikdə, milli maraqların təmin edilməsi, onun real və potensial təhdidlərdən qorunması, müdafiəsi sahəsində aparılacaq tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində geosiyasi amilin nə kimi rolu var? sualına cavab olaraq isə deyə bilərik ki, həmin vəzifə məhz dövlətin bəşəri və coğrafi gücündən, onların qarşılıqlı münasibətindən yaranan milli gücün səviyyəsindən asılı səciyyəlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, təhdidlərdən müdafiə olunma əsas məqsədlərdən biridir. İlk öncə bu təhdidlərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir ki, dövlətin, cəmiyyətin, ümumilikdə şəxsiyyətin maraqlarının hansı, nə kimi təhlükə altında olduğu aşkarlansın. Təhdid fərdin, cəmiyyətin, dövlətin həyati xarakterli maraqlarına təhlükə yaradan amillərin sistemi kimi xarakterizə olunur. Geosiyasi baxımdan təhdid ölkə daxilində və beynəlxalq arenada təhlükəli vəziyyətin yaranması deməkdir.

Tədqiqatın nəticəsində qeyd edə bilərik ki, milli maraqlar dövlətin geosiyasi amillərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Əgər dövlətin milli maraqlarının formalaşması prosesində geosiyasətin hər hansı bir amili diqqət mərkəzində olmazsa, milli maraqlar dövlətin reallığını özündə ehtiva etməz. Reallığı əks etdirməyən milli maraqlar nəinki dövlətin inkişafına əngəl olar, həmçinin onu tənəzzülə doğru aparar. Buna yol verilməməsi üçün isə geosiyasi aspektlər dəqiq təhlil olunmalı, milli maraqlar geosiyasətin hər bir elementinə uyğun istiqamətləndirilməli, dövlət tərəfindən qəbul olunmuş, strateji və qanuni sənədlərdə öz əksini tapmalıdır. Həmin bu prosesi milli maraqların formalaşmasının ikinci mərhələsi kimi qeyd etmişdik. Bu mərhələdə dövlətin milli maraqlarının bir çox mühüm sənədlərdə öz əksini tapdığını, məsələn: Xarici siyasət strategiyası, Milli təhlükəsizlik haqqında qanun, Milli təhlükəsizlik konsepsiyası və s. göstərə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbasbəyli A.N., Darabadi P.G., İbrahimov Ə.Q.* Konfliktologiya. Bakı: BDU, 2006, 251 s
2. *Abbasbəyli A.N.* Müasir dünyanın siyasi mənzərəsi, Bakı: Təhsil NPM, 2008, 276 s.
3. *Əliyev İ.H.* İnkişaf məqsədimizdir. 1-24-cü cildlər. Bakı: Azərneşr, 2009-2015
4. *Xəlilov C.M.* Milli Təhlükəsizlik strategiyası. Bakı: ARPDİA, 2016, 456 s.
5. Milli Təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu: Azərbaycan

- Respublikası Prezidentinin nəşri, 2004, № 8, s. 2235-2250
6. *Şəfi Üzeyir*. Konfliktologiya. Siyasi – sosioloji təhlil. Bakı: Adiloğlu, 2002, 180 s.
 7. *İlhan S.T.* Geopolitik duyarlılıq. İstanbul: Özener Matbaası, 2003, 164 s.
 8. *Гаджиев К.С.* Введение в геополитику. М.: Логос, 1998, 416 с.
 9. *Запрудский Ю.Г.* Социальный конфликт (политический анализ). Р.: Ростовский Университет, 1992, 426 с.
 10. *Цыганков П.А.* Международные отношения: Учебное пособие. М: Гардарики, 2002, 590 с
 11. *Daalder I.J., Lindsay J.C.* America Unbound: The Bush Revolution in foreign policy. Washington: Brookings Institution Press, 2003, 245 p.
 12. *Holtsi K.M.* International Politics: A Framework for Analysis Prentice, Seventh edition, New Jersey: Prentice Hall, 1994, 432 p.
 13. *Mackinder H.F.* Democrtatic ideals and reality: A study in the Politics of Reconstruction. L.: Forgotten Books, 2015, 292 p.
 14. *Morgenthau H.D.* Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. Seventh edition, New York: Alfred A. Knopf, 1968, 416 p.

Redaksiyaya daxil olub 03.08.2022